

Ö. Kovács József

Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai

Jelenkortörténeti kutatások az NDK-ról

KÖZELÍTÉSEK A JELENKORTÖRTÉNETHEZ

A jelenkortörténettel foglalkozó történész feladatát hatványozottan nehezíti a személyes jelenhez való kötöttsége, hiszen tapasztalatain túl szakszerű kérdéseket és megközelítésmódokat kell megfogalmaznia. Mindemellett meg kell birkóznia a történeti források ekkorra már valóban nagy tömegével. Ezért is fontos, hogy leírja elméleti kiindulópontjait, amelyekhez képest követhetőek, és persze számonkérhetőek a forrásvizsgálatok eredményei. Más korszakok kutatóihoz hasonlóan természetesen a szocialista rendszer jelenkortörténészét is kötelezik a forráskritika minimális szabályai: a korabeli kontextus és történeti különbségek (például amit ma tud az ember, azt akkoriban nagy valószínűséggel nem tudhatta), a nemzeti állam és az alternatív jogrendszer más országokbeli létének tudomásulvétele (mert a volt szovjet blokkbeli országok nem valósíthatták meg egyszerre az erős nemzeti államot és a demokratikus jogállamot).¹ Többek között erre az összetett történetkutatói feladatra utaltunk a címben. Tanulmányunkban a következő kérdésekre igyekszünk válaszolni: Az újraegyesült Németországban hogyan és milyen keretek között kezdtek hozzá az NDK történetének feldolgozásához? Milyen elméleti tudás, módszerek és források alapján közelítenek a kelet-német múlthoz? Sikerült-e a jelenkortörténetet valóban történelemként bemutatni? Azt feltételezzük, hogy a nyilvánvaló jogállami kereteken kívüli – a kommunista párt döntéshozói és nagyrészt végrehajtói egyeduralma miatt kialakult – rendszerben továbbélt számos olyan társadalmi forma, amely valóban korlátot jelentett a hatalom számára. Ezzel azt is kifejeztük, hogy ezeknek az évtizedeknek a történéseit csak a megnevezett szempontú (például politikai, gazdasági, társadalmi vagy művelődési) elemzések, differenciálások alapján érdemes megközelíteni, s a különböző szintek vagy inkább léptékek egymásra vetítésével óvatosan kell eljárunk.

Németország 20. századi történelmi paradoxonainak számát a német egyesülés leginkább azzal gyarapította, hogy sokakban keltette azt az érzést: az „egyesüléssel jött az elválasztás”. A nyugat-németországi társadalomkutatás számára hatalmas lehetőséget és feladatot jelentő kelet-német közelmúlt 1990 utáni elemzéseiből a következő általános kép kerekedett. Kiderült, hogy míg a kelet-németek 32%-a érezte magát elsősorban németnek, s 49%-a inkább kelet-németnek, addig a nyugati

1 Kocka 1995c: 127–129.

honfitársaik 66%-a inkább németnek tartotta magát és csak 11%-uk helyezte első helyre a nyugat-német voltát. Sokak szerint ez a valódi „egyesülési krízis” (Vereinigungskrise) alapproblémája.² Pedig nem sok idő telt el az 1989. évi őszi demonstrációk óta, amikor még – a „Mi vagyunk a nép” helyett – hangsúlyosan azt a jelszót skandálta a tömeg, hogy „Mi egy nép vagyunk”. Ma már könnyebben okoskodhat az ember, hogy az akkori eufórikus és jövőre koncentrált hangulatban elfelejtődni, sűrűsödni látszott a korábbi évtizedek egyéni és kollektív emlékezete. Ennek alapvető élményéhez, tapasztalatához tartozott többek között az, hogy az NDK létrejötté óta közel 5 millió ember „lábbal szavazva” települt, szökött át az NSZK-ba.³

A mindenkori jelen változatos módon befolyásolja a múltképet, amely jelenségnek eklatáns példája az NDK-identitás alakulása. Azt lehet mondani, hogy amikor nyilvánvalóan összeomlott a szocialista rendszer és megtörtént a német egyesülés, akkor született meg az NDK-identitás. Az 1990-es évek közepének szociológiai felmérései szerint az NDK kísérlet volt egy igazságosabb társadalom megteremtésére. Ahogy egyre inkább megtapasztalták az emberek a számukra új, piacgazdasági állapotokat, úgy növekedett azok aránya, akik az előbb említett módon emlékeztek vissza korábbi országukra (1990: 63%, 1992: 60%, 1993: 65%, 1995: 75%).⁴

Most nem az a célunk, hogy elmeséljük az NDK rövidített történetét, hanem hogy az 1991 utáni társadalomtörténeti szakirodalom válogatásával érzékeltessük a legfontosabb kutatási eredményeket. A legcélravezetőbbnek azt gondoltuk, hogy tanulmányunkban az átfogó elemzések tárgyalása után elsősorban a „munkás-paraszt állam” parasztjaival és falusi társadalmával foglalkozunk.⁵

Átfogó művek és problémák

Az NDK történelme sokak szerint két pólus közé ágyazódott be. Az egyiket a szovjetizálás, a másikat a német tradíciók, ezeknek is mindenekelőtt a kommunista munkásmozgalom elképzelései alkották. Ezt a történelmi helyzetet tette még karakterisztikusabbá az NSZK-val való állandó konkurencia.⁶ Komoly érvek sorakoztathatók fel amellet, hogy az NDK-t milyen nagymértékben a világpolitikai és az európai status quo tartotta fenn. Az egyik történeti szempont a szovjet csapatok jelenléte és beavatkozása 1953-ban és 1956-ban, ami 1989-ben nem történt meg, ek-

2 Bauerkämper–Sabrow–Stöver 1998: 9.

3 Bauerkämper–Sabrow–Stöver 1998: 11–13. Az egyik interjúalany, katolikus pap legfőbb vádja az NDK-val szemben az volt, hogy az teljesen szétértőre a személyiséget (Niethammer–von Plato–Wierling 1991: 603–605).

4 Wolle 1997: 32.

5 A szakirodalom gyarapodásának ütemét érzékelteti például az, hogy ismert szerzők, Arnd Bauerkämper és Mary Fulbrook szóbeli közlése szerint, egymástól függetlenül egy-egy NDK-társadalomtörténeti összefoglaláson dolgoznak. Lásd még az NDK-t mintegy „belülről” először szisztematikusan ábrázoló történeti művét: Fulbrook 1995. Az általános historiográfiai tájékozódás céljából lásd: Bouvier 1998; Eppelmann 2003.

6 Ritter 2002: 171–172. Az NDK-t mint „konstituált ellentmondásosságot” ábrázoló cikkében D. Pollack hét feszültségforrást sorol fel, amelyek lényegében megkérdőjelezik az NDK-ról alkotott homogén kép jogosultságát (Pollack 1997).

kor azonban az NDK rendszere már romokban hevert.⁷ Minderről persze elsősorban az 1990 utáni szakirodalomban olvashatunk. A szovjet befolyást az élet több területén megfigyelték. Az elterjedt kifejezést használva, kifejezetten „genetikailag kódolt szovjetizálásról” lehet beszélni az NDK történetében. Már csak azért is, mert a politikai rituálé megteremtésében és alakításában lényegében csak a Szovjetunióra, még pontosabban a leninizmusra tudtak támaszkodni, amelynek igen lényeges elemei a következők: egy avantgardpárt mindenhatósága, bürokratikus struktúra, magasfokú szervezethez és politikai formálódás, erősen korlátozott autonómia. Az említett rituáléval is a tömeglojalítás minél nagyobb elnyerését célozták meg. A szovjetizálás vagy inkább oroszosítás következő jellemző eleme a szovjet példaképek folyamatos átvétele, erre utal a széles körben ismert NDK-s jelmondat: „A Szovjetuniótól való tanulás győzni tanulást jelent.” Az NDK nyilvánosság előtti önképének politikai stílusa és formája hasonlóképpen szovjet hatásra alakult. Ebben karakterisztikus elemként jelent meg egyrészt az NDK mint olyan szocialista ország, amely a propaganda szerint a legnagyobb teljesítményre képes és szociális eredményei meghaladják a nyugaton elérteket. E program előtérbe helyezte a különböző tömegrendezvényeket, amelyek céljuk szerint egy „kollektivizált” társadalom képét mutatták. A politikai cél szerint az egyén mindig valamilyen kollektíva (például üzem, iskola) tagjaként jelent meg. Végül, de nem utolsósorban ezt a kollektív tablót kellett volna kiszolgálniuk a különböző rituális megemlékezéseknek és a történelemértelmezéseknek. A helyek és a rituálék szovjetizálása itt elsősorban monumentalitást jelentett. A politikai szempontból maximálisan befolyásolt értelmezésben a történelemben mindig szimbolikusan közvetített elvont üzenetek és a politikai pedagógia mutatkozott meg.⁸

Nem foglalkozhatunk az NDK történettudományának részletes értékelésével, csupán azt emeljük ki, hogy az NDK-ban a pártelképzelések szerint a történettudomány a nyugat és mindenekelőtt az – állandó vonatkoztatási pontként kezelt – NSZK elleni pszichológiai hadviselés eszköze kellett hogy legyen. A publikációkban a „reálszocialista” világ múltképe mint „igazgatott múlt” jelenik meg. Ennek érvényességi határa nyilvánvalóan csak a fennálló hatalom határaival eshetett egybe, s ennek megfelelően a társadalomkép is a pártállam által konstruált módon jelenhetett meg a hivatalos nyilvánosságban. Az NDK történettudományát valóban „politikai tudományként” kívánták működtetni, amit a pártközpont egyik osztályvezetője az 1960-as években így fogalmazott meg: „A politika és a tudomány elválasztását, amely még sok történész elvtársnál megtalálható, le kell győzni.”⁹

7 Zwahr 1994: 554–557. Az NDK társadalomtörténete azért is sajátos, mert egyrészt nemzetközi paktumok és beavatkozások eredménye, másrészt saját magát alakító társadalom volt. Lepsius szerint, Magyarországgal ellentétben, az NDK-ban nem létezett egy olyan „társadalmi szövetség”, amely a politikai rendtől független volt. (Ezt a tételt már jelentősen cáfolta a kutatás.) Ő az intézményeknek a társadalmi struktúrára gyakorolt hatását elméletileg vizsgálja. Szerinte, mivel az egyeduralgó párt vallásellenes volt, ezért a vallás volt az egyetlen terület, amely önállósággal bírt (Lepsius 1994: 17–19). Ennek egyik igazolása: Klefsmann 1993.

8 Danyel 1997.

9 Sabrow 2000a: 12–13. Mindez megfelelt a korábbi állásfoglalásoknak, így például a kommunista párt első számú vezetője, Walter Ulbricht 1955-ben így fakadt ki: „A mi történetkutatóink túlzot-

Egy nemzetközi összehasonlítás szerint az NDK-ban nem történt meg a történettudomány „önátalakítása” sem, annak ellenére, hogy valamennyi egykori szocialista országra jellemző volt az akadémiai–egyetemi–pártintézeti triász modellje. Az NDK történettudományában még jelentősebb hátrányt jelentett az, hogy nagyobb arányban szorították ki a „polgári” történéseket. Ennek egyik következményeként a rendszer összeomlásának időszakában a jellemző kelet-német történészi álláspont a kiválás volt.¹⁰

Egyáltalán nem meglepő módon, az NDK fogalmi meghatározásában sincs egység. Az 1989 ősztől elterjedt vicctől (DDR = Der dumme Rest) kezdve elég széles fogalmi skálát láthatunk, amelyek részben önábrázolások, részben pedig idegen-meghatározások. Az egyik 1986. évi hivatalos meghatározás szerint az NDK „egy szocialista német állam, amelyben a marxista-leninista SED (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands) által vezetett munkásosztály a szövetkezeti parasztsággal, az értelmiséggel és más dolgozó rétegekkel együtt gyakorolja a hatalmat”, amely a „proletariátus diktatúrájának” egyik formája. A SED-vezetés a saját ideológiai legitimációs alapját a marxizmus-leninizmusra, a német munkásmozgalomra és az antifaszizmusra kívánta építeni. Az ugyanebből az időszakból származó NSZK-beli, szintén hivatalos – azaz a diplomáciai elvárásoknak maximálisan megfelelő – meghatározásban az NDK-ról szólva a legitimációról írtak, majd később a Willy Brandt új kelet-európai politikájának következtében is mindinkább elterjedt „két állam, egy nemzet” kifejezés mellett, delegitimizációról beszéltek.¹¹ Általában csak az egyesülés után született meg az egységesnek vehető megjelölés, a magyar nyelvben is használt „egykori NDK” kifejezés.¹²

Sajátos, de történelmileg szintén értelmezhető módon, az analitikus koncepciók inkább a kommunizmus bukása után terjedtek el, így például újra használatossá váltak a különböző totalitáriánus megközelítések. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a „szocialista” a „nemzetiszocialista” diktatúráról egy viszonylag világos koncepciót alkotott. Ezt az elméletet lényegében a második világháború alatt a demokrácia iránt elkötelezett értelmiségiek alakították ki. Nyilvánvaló vitathatósága ellenére ma is gyakran használt magyarázatról van szó. A joggal gyakran idézett és elterjedt, C. J. Friedrich által összeállított hatpontos katalógussal (ideológia, egy párt, titkosrendőrség, hírközlési monopólium, fegyvermonopólium, tervgazdaság) szemben azt vetik fel, hogy a szerző egyrészt az egyeduralkodó párt kaotikus gyakorlatát kevésbé vagy egyáltalán nem vette figyelembe, másrészt pedig az egész elméleti meg-

tan sokat foglalkoznak a múlt kérdéseivel.” A pártakat szerinti szemléletalkítás egyik fontos bázisa volt az egyetemi és főiskolai tankönyvprogram, amelynek tervét már 1950–1952-ben körvonalazták. Az 1986-ig kiadott kötetek első darabja azonban csak 1959-ben jelent meg (Sabrow 2000b: 227–238).

10 Hadler–Iggers 1998: 433–445. Az NDK történetével nyugaton is későn, csak az 1970-es években kezdtek el foglalkozni. Az NDK történettudományban az 1960-as évek közepéig igen erősen élt a sztálinista hagyomány, amely sokszor egyszerűen primitív hamisításokat jelentett. A sztálinizmus fogalma tulajdonképpen eltűnt az NDK-tudományosságból, csak 1989 után jelent meg ismét (Weber 1993: 117–137).

11 Klefsmann 1991.

12 Jarausch 1998: 33–36.

közelítés a sztálinista kommunista értelmezésből indult ki. Hasonlóképpen kritizálják H. Arendt elméletét is, aki szintén az 1940–1950-es évekbeli megfigyeléseire támaszkodhatott.¹³ Nem lenne jó persze teljesen elvetni ezeket a magyarázatokat, mert a társadalomkutató számára fontos kiindulópontokat tartalmaznak és alkalmasak a források tesztelésére.

K. H. Jarausch sorra veszi a szerinte nem ennyire átfogó, szerényebb magyarázatokat is. Így például a Max Weberre támaszkodó A. Meierét, aki szerint az NDK „szocialista rendi-társadalom” volt, amely megjelöléssel a „mindent megerőszkoló militáris–bürokratikus diktatúra” kapitalizmus előtti jellemzőjét kívánta kiemelni. Kritikusai azt vetik a szemére, hogy értelmezésében nem vett tudomást az NDK modern jellegéről, így például az iparosításban betöltött szerepéről. S. Meuschel „osztály nélküli, egalitárius módon egyenlősített társadalomról” beszél, amivel a hosszú távú fennállást kívánja igazolni. A társadalomtörténészek által nyilván ez a megközelítés az egyik legelutasítottabb, mert a szerző ezzel valóban csak a SED legitimációjáról szólt, de nem vette figyelembe a társadalmi átrétegződést, szétesést.¹⁴ A további értelmezések közül W. Englerét idézzük még, miszerint az NDK „kialudott társadalom” (Aushandlungsgesellschaft), amely az „uralkodók” és az „uraltak” napi kompromisszumának az eredménye lett volna. Több tényező mellett, ez a megközelítés nem vesz például tudomást az időben és térben fennálló, s olykor változó hatalmi viszonyokról. A totalitáriánus elméletből kiinduló egyik variáció volt az, amely az NDK-t mint modern ipari társadalmat ábrázolta. Erre is támaszkodva alakította ki J. Kocka a „Durchherrschung” koncepcióját, amely német kifejezés egyfajta jelenkori nyelvújítás is, magyarul talán „áturaltságnak” lehetne mondani, ha lenne ilyen szó. Kocka teljesen helyénvalónak tartja, hogy az NDK-t fogalmilag diktatúraként határozzák meg, hiszen megsértették az emberi és polgári jogokat.¹⁵ A fogalmak között felbukkant (D. Pollack) a „szervezeti társadalom” (Organisationsgesellschaft) is.

A társadalmi hatások közül fontos kiemelni azt, hogy 1949 és 1961 között 2,7 millió ember hagyta el az NDK-t. A politika igen erős befolyását, egyúttal a rendszer teljesítőképességét is mutatja, hogy a „polgáriak” háttérbeszorítása mellett látványos volt a társadalom alsó rétegeiből származók hatalomba való beemelése. 1954-ben a felsőoktatásban oktatók 13%-a, 1971-ben 39%-a került ki a munkás-ság soraiból. Ezzel párhuzamosan nőtt meg a párttagok aránya: 1954-ben az oktatók 29%-a, 1971-ben 61%-a rendelkezett párttagkönyvvel.¹⁶

13 Jarausch 1998: 33–36.; Friedrich–Brzezinski 1999; Hildebrand 1999.

14 Meuschel 1993.

15 Az NDK államrendszere is megfelelt a sztálinista modellnek, amely három alapvető intézményre támaszkodott (az uralkodó párt és annak szoros együttműködése az állami és gazdasági szervekkel, biztonsági szolgálat, hadsereg) (Holzer 1998: 155–162). A „Stasi” révén a nyilvánosság teljes kontrolljára törekedtek. Van aki, ennek kapcsán utólagos visszatekintésében „lelki Auschwitzról” (Jürgen Fuchs) beszél. A róla készült ügynökjelentéseket tanulmányozó Stefan Heym megállapította: „Üveg alatt éltünk [...] a feltűzött rovarokhoz hasonlóan, és a lábak minden kapálózását érdeklődve követték és részletesen kommentálták.” Nem egyszer kiderült ennek során, hogy testvér figyelt testvér, vagy házastársak egymást (Wolle 1998: 152).

16 Kocka 1995a: 104–107.

K. H. Jarausch mindegyik fenti megközelítésben figyelemre méltónak tart egy-egy elemet. Szerinte a fogalmi meghatározáskor a következő feltételeknek kell megfelelni: 1.) Az analitikus kifejezéseknek valamilyen módon tükrözniük kell az NDK-polgárok – nyilvánvalóan ambivalens – tapasztalatait. 2.) Nem csupán egy rész-aspesztust kell megragadniuk. 3.) Ki kell fejezniük a SED diktatúrájának jellegét, de 4.) ugyanakkor érzékeltetniük kell a töréspontokat és az ellenállások helyét is.

Jarausch a modern „gondoskodó diktatúra” (Fürsorgediktatur) kifejezés mellett van. Szerinte ez utal az emberek bizonyos empátiájára, ambivalens tapasztalataira, ugyanakkor ezzel a rendszert egy nagyobb összefüggésbe is beágyazza. De a vitát – teszi hozzá – ezzel a neologizmussal nem befejezni akarja, hanem tovább éltetni.¹⁷

R. Jessen az elsők között szállt vitába azokkal az érvelésekkel, amelyek szerint az NDK-ban semmilyen önálló társadalmi alrendszer nem létezett volna, mintha „kihalt” volna a társadalom. Így lényegében – a nyilvánvalóan elsősorban a politikai szférára koncentráló – totalitarizmus-elméletet kérdőjelezte meg. Négy tényezőt, szempontot sorol fel, amelyek összjátékaként konstituálódtak szerinte a „társadalom” az államszocializmusban. Az első a diktatórikus társadalmi konstrukció, amely lényegében magát a „szocializmus projektjét” jelenti. Azokat az intézkedéseket és folyamatokat foglalja magában, amelyek a gazdaságban (például a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetése, a központi irányítás), a politikában és a kultúrában egy társadalmi utópiát akartak megvalósítani. A második „társadalomalkotó” tényező a hagyományos struktúrák megtartóereje lenne, amelyek például a családi kapcsolatokban, a nemek szerinti munkamegosztásban mutatkoztak meg. A harmadik tényezőhöz az ipari társadalom kihívásait sorolja. Végül a társadalmi cselekvések azon, „nem tervezett” struktúráit és folyamatait és az azokkal összefüggő tapasztalatait és mentalitásait említi meg, amelyek a „társadalmi autonómia” bizonyos formáját képezték az államszocializmusban.¹⁸ Ha a történetkutatói nyelvre akarnánk mindezt lefordítani, akkor itt elsősorban a mindennapok- vagy tapasztalattörténet vizsgálatait által föltárható jelenségekről és gyakorlatról van szó. Azokról a „társadalmi kapcsolatokról”, amelyek révén az emberek a pártbürokrácia kisebb-nagyobb kudarcait a mindennapokban (például cserekereskedelem, brigádélet) kihasználva játszották ki a rendszert.

Az NDK felbomlásának okairól továbbra is megoszlanak a vélemények, abban azonban egységesek, hogy az nem volt előre látható. A legelfogadhatóbb magyarázatnak a strukturális okokra támaszkodó érvelés látszik. Eszerint az 1980-as években a strukturális krízis már elérte azt a mértéket, amit pusztán taktikai lépésekkel többé nem lehetett orvosolni. Ismeretes, a sztálinizmus háttérbe szorítása óta először, ismét Moszkvából adtak reformjeleket. Másrészt ez a problémaköteg másik három továbbival kapcsolódott össze, amelyek az NDK rendszerének látványos bukásához vezettek. Az első, a fal megépítése, az 1961 óta tartó tömeges menekülés. A második a nyilvános ellenzék szervezetté válása, a harmadik tényező pedig a rendszer

¹⁷ Jarausch 1998: 39–45.

¹⁸ Jessen 1995: 97–105.

„önblokádja” az állambiztonsági szolgálat ellenségképeivel és a párt belső megosztottságával.¹⁹

Arról is vita folyt, hogy a „népmozgalmat” lehet-e „polgári forradalomként” értelmezni. Kisebb meglepetést 1989-ben az is okozott, hogy csak néhány kommunista vezető nevezte az eseményeket „ellenforradalminak”. Az ellenzék rendszerint „békésnek”, „enyhének/bársonyosnak” vagy éppen „protestáns forradalomnak” jelölte a történéseket. A populáris szóhasználatban leginkább a „fordulat” (Wende) terjedt el, amit Egon Krenz pártvezető is programmatikus módon használt, azt szuggereálva, hogy inkább csak a vitorla irányváltásáról van szó. Erre reagálva jegyezte meg Christa Wolf író, hogy mindez persze ugyanazt a kormányost jelentené. Sajátosnak tekinthető az is, hogy a forradalom kifejezés mennyire inflálódott. Mindehhez magyarázatul szolgálhat az, hogy e fogalom kritikusai rendszerint a jakobinus, bolsevik vagy éppen a maoista kiindulópontot veszik alapul; egyúttal el is utasítják azt. Kérdés, hogy ez a kritika a nyugati viszonyok közepette mennyiben jogosult és törvényszerű. Arról nem is beszélve, hogy a kommunizmus bukását nagyon sokan eleve forradalomként élhették meg. Ezek értékelése feltételezné a kelet-európai összehasonlításokat, amelyek pedig továbbra is nagymértékben hiányoznak. Egyébként inkább lassúnak tartják a volt szovjet blokk országainak felbomlását. Erre utalva, a vitában megszólaló történész-újságíró, T. G. Ash szójátékot űzve, a „revolúción” és a „reform” szavak kombinációjával „refolutionról” beszél.²⁰

A kutatások korábban elhanyagolt, de annál több gazdaság- és társadalomtörténeti eredményt ígérő területének számít a fogyasztástörténet. A fogyasztás Kelet-Európában közismerten elsősorban a politikai szféra döntésétől függő kérdés volt, amely egyúttal nyilvánvaló módon jelezte a gazdaság teljesítőképességét is. Tágabb, kelet-európai összefüggésben a fogyasztástörténetnek két nagy szakaszát szokták megnevezni: az első a „kikényszerített fogyasztásról lemondás és a terror” szakasza 1928 és 1953 között, a második pedig a „fogyasztási orientációból származó rendszerlegitimáció”. Nemzetközi összehasonlításban az látható, hogy Magyarország és Lengyelország fokozottan a fogyasztás felé orientálódott 1956 után, majd a csehek is a '60-as években. A második világháborús fogyasztási szintet különböző időpontokban lépték át: Csehszlovákiában 1949-ben, a Szovjetunióban 1954-ben, az NDK-ban 1957-ben, Magyarországon 1959-ben, Lengyelországban 1961-ben. Az is ismert, hogy ezekben az országokban különösen az 1950–1960-as években a „tudományosan megalapozott fogyasztói normák” szolgálták a fogyasztáspolitikai alapjául, ez különösképpen vonatkozott az állati eredetű termékekre. A kötött árpolitika miatt az üzemek lényegében konkurencia nélkül működhettek. A rendszer logikájából fakadt az is, hogy a fizetések vásárlóereje a növényi élelmiszerek, a bérletek, a kommunális szolgáltatások és a helyi közlekedés szektoraiban magas volt. Ezzel összefüggésben például a húsár Lengyelországban, az NDK-ban és a Szovjetunióban igen nagy mértékben átpolitizált ár volt, de csak Magyarországon és az NDK-ban (feltételesen) érték el az elégedettségi határt. Lengyelországot és a Szov-

19 Jarausch 1999: 15–23.

20 Jarausch 1999: 25–28.; Ash személyes tapasztalataira is lásd Ash 1999.

jetuniót ellenben továbbra is nagy húshiány jellemezte. Mindez egy olyan – marxista – fogyasztói modell tükrözött, amely szerint a kommunista társadalomban az elosztás a szükségletek, s nem a munkateljesítmény szerint történik. A szovjet vezetés és az őt követő más országok kommunista vezetői 1958-tól ezt annyiban tovább is fejlesztették, hogy elképzelésük szerint a szocializmusnak a fogyasztási versenyben le kellett volna győznie a kapitalizmust. A fogyasztástörténeti összehasonlítás végeredményben azt mutatja, hogy a kelet-európai kommunista rendszerek összeomlása elkerülhetetlen következménye volt az 1950-es években bevezetett fogyasztás felé orientálódásnak.²¹

A német „különút” szocialista folytatása

A német történeti társadalomtudomány képviselői évtizedekkel korábban indították el azt a vitát, amely az újkori Németország történetének tipikusan német sajátosságairól szólt. Ebben a vitában az egyik legaktívabb résztvevő J. Kocka volt, aki az egyesülés után intenzíven foglalkozott jelenkortörténettel.²² Az első NDK-s társadalomtörténeti összefoglalóban elsősorban amellel érvel, hogy a volt szocialista rendszer történeti kutatásakor nem lehet élesen szétválasztani a társadalom- és a politikatörténetet. Az NDK története is felmutatja a modern diktatúrák összes ismert vonását: így például az alkotmányos és jogállami elvekkel való szakítást, az emberi és polgári jogok megsértését. Az egyébként alapvetően más történetkutatói irányzathoz tartozó, egyben gyakori vitapartnerének, A. Lüdtkének a fogalomhasználatát ekkor elfogadva, ő is „áturalt társadalomról” írt.²³ Kocka mindezek ellenére kereste azokat a helyeket, ahol az ellenállás csírái kifejlődhetnek. Az egyik ilyen terep szerte is az üzem. Ennek kapcsán némileg ironizálva eleveníti föl Heiner Müller megjegyzését, miszerint az „NDK eddigi nyugalma azon alapult, hogy az emberek két órát dolgoztak, de nyolc órát fizettek nekik.”²⁴

A náci német rendszer és az NDK összehasonlításában mindkettőre vonatkoztatva jut arra a következtetésre, hogy az emberi és a polgári jogokat megsértették és hiányzott az államhatalom korlátozása.²⁵ A hatalmon lévők mindkét diktatúrában növekvő realitásvesztéssel, nyugat-ellenességgel (még pontosabban: liberalizmus-ellenességgel) jellemezhetőek. A különbségeket illetően elmondható, hogy az NDK-ban nem volt szisztematikus tömeggyilkosság. Továbbá az NDK-ideológiának, amely elsősorban az internacionalizmusra, a munkásmozgalomra, a szocializmusra alapozott, nem volt jellemzője a rasszizmus, az antiszemitizmus, a szociáldarvinizmus és a nihilizmus. Az NDK-ban ugyan nem bántak különösképpen jól a kisebbségekkel, de ez semmiképpen nem hasonlítható a nemzetiszocializmus szláv-

21 Merl 1997: 206–241.

22 Ezzel a kérdéssel bővebben foglalkoztunk, vö. Ö. Kovács 2003.

23 Kocka 1994: 547–453.

24 Kocka 1994: 551.

25 Kocka 1995b: 91–98.

és zsidóellenességéhez. A létező lengyelellenességet is inkább elnyomta a „proletár internacionalizmus”. Szerinte az 1950-es évek antiszemita vonásai nem voltak olyan erősek, mint például a Szovjetunióban, Lengyelországban és Csehországban. Szembetűnő különbség az is, hogy Hitlerék expanziós politikájával szemben az NDK-ban ez nem volt meg, sőt az inkább defenzívnek tekinthető, annak ellenére, hogy az „osztályellenséget ördögként” írták le.

Kocka szerint a nemzetiszocialista diktatúra morális és fizikai megsemmisítő tevékenységét nem lehet összevetni a SED-politikájával, ugyanakkor az NDK-ban sokkal radikálisabb hatás érte a gazdasági, a társadalmi és a politikai struktúrát. A kommunista hatalom a lehetséges mértékig eltávolította a régi elitet, mert legitímációs bázisát az „új embertípusra”, a proletariátusból származó káderekre építette. Ehhez hasonlítható elitcserét a nácik elsősorban a zsidókkal szemben hajtottak végre. A tulajdonosi viszonyokat illetően viszont az NDK-ban történtek a mélyrehatóbb változások, miként a tudományos kutatás, az oktatás, a művészeti élet területén való beavatkozás is sokkal átfogóbb volt a kommunista hatalom alatt. Mindez persze azzal is magyarázható, hogy az utóbbi rendszer 40 évig volt meghatározó. „A német kommunisták diktatúrája erősebben a társadalmi újjáalakításra irányult, azonban [...] célirányosabb volt és totálisabban ragadta meg a társadalmat, mint a német fasiszták diktatúrája, amely azonban megsemmisítő- és rombolóerejét, permanens dinamikáját, önkényét és terrorát tekintve fölényben volt.”²⁶ További lényeges különbségnek azt tartják, hogy a nácik uralmuk végén megsemmisítő erejüket egyrészt még képesek voltak radikalizálni, másrészt pedig a nemzetiszocialista rendszert valóban a németek alakították ki (hausgemacht), szemben a SED politikai diktatúra szovjet importjával. Mindezek persze magyarázhatóak a keletkezési körülményekkel is, hiszen az előbbi sokkal inkább a polgári társadalom kríziséből jött létre, míg az utóbbi a II. világháború végén kialakult külpolitikai konstelláció eredménye volt, amely szintén összefüggésbe hozható a polgári társadalmi fejlődés váltságával. A nacionalizmust illetően is felfedezhetőek eltérések: az NDK hivatalosan – már csak „internationalista” volta miatt is – távol állt ettől. A pártokról elmondható, hogy a szociáldemokraták mindkét rendszerben rosszul jártak, szemben a kommunistákkal, akik az egyikben szenvedő alanyok, míg a másikon haszonélvezők voltak. Különbség volt a párt és az állam viszonyában is: a nemzetiszocializmus alatt inkább az állam és a párt egymásmellettségéről (Doppelstaat), a kommunizmus alatt a párt által uralt államról lehet beszélni. A politikai hatalom birtoklóinak „karizmája” nem kevésbé eltérő: Hitlerrel szemben Ulbricht és Honecker szürke figuráknak számítottak. Kocka szerint a németek többsége inkább elismerte a Harmadik Birodalmat, mint az NDK-t.

Az NDK története több fázisra osztható, amelyek szakaszolásában a történetkutatók között többnyire konszenzus van.²⁷ Az első az alapítástól 1961-ig tart, amelyen belül két, egymással szoros összefüggésben álló folyamat ment végbe. Egyrészt a Szovjetunió által meghatározott politika egy igen gyors gazdasági-társadalmi átalakulást

26 Kocka 1995b: 98.

27 Kocka 1995a.

kényszerített ki. E korszak diktatórikus csúcspontja 1953. Az elnyomás politikájával párhuzamosan zajlott a náci eltávolítása is (Entnazifizierung), a vezető pozíciókat a régi baloldaliak foglalták el, akik nagyrészt a weimari köztársaságban, az illegálitásban vagy az emigrációban szocializálódtak, azaz az igen kemény, osztályharcos politizáláshoz szoktak. A társadalom jelentős része ugyanakkor ebben az időszakban valamelyest az életszínvonal emelkedését is érezte. Az NDK történetének második fázisa 1961-től – a fal megépítésétől – számítható az 1970-es évek elejéig. Konszolidáltabb – s még inkább depolitizált – körülmények között (akik nem hagyták el az országrészt, azok inkább voltak hajlandók alkalmazkodni) ezekben az években már inkább a technikai fejlődés, a materiális javak gyarapításának éveiről lehet beszélni. Ezt a folyamatot az NDK-ban is megtörte az 1973. évi olajválság és annak következményei, majd végül a rendszer látványos szétesése. A generációs konfliktusok még nyilvánvalóbbak lettek, a fiatalok ekkor már sokkal inkább a nyugathoz, s nem a háború előtti és utáni évekhez viszonyították a helyzetüket.

A modernizációról az az általános vélemény, hogy az NDK a diktatórikus uralmi módszereket, a propagandát és ellenőrzési rendszereket tekintve kimondottan modern államként működött. A modernitás problémája egyébként megjelent abban a tematikus kötetben is, amely az egyén és a társadalom kapcsolatáról szólt. Ebben a tekintetben azt az NDK-beli felfogást modernnek minősítik, amely alapján névleg hangsúlyozták az egyenjogúságot, a szabadságot és a szociális biztonságot, s általában a személyiség minden oldalú fejlődését. Persze ez egy jól kigondolt csereüzlet volt, mert az egyéntől, mint felelős alanytól, az elismerés mellett, követeltek is: ebben az értelemben már mint „szocialista személytől” várták el azt, hogy a „társadalom érdekében” fejtse ki tevékenységét. Mindezt azzal is megtoldották, hogy a szocializmusban úgymond az egyéni és a társadalmi érdekek egybeesnek. Ebben a megközelítésben az NDK tehát abban az értelemben tekinthető modern államnak, hogy az egyént jogi, politikai és társadalmi értelemben megszólították.²⁸

Az NSZK-val való összevetésből kiderül, hogy a kelet-német társadalom nem vált posztindusztriálissá és fogyasztói társadalommá, hanem továbbra is „ipari- és munkástársadalom” maradt. Döntő különbségnek tartják azt is, hogy az NDK-ban a politika, a gazdaság és a társadalom úgymond nem különült el egymástól. Ha ugyanezt dél- és kelet-európai perspektívából nézzük, akkor persze egy kicsit más megvilágításba kerül az NDK, amely a legiparosodottabb és gazdaságilag a legfejlettebb szocialista országnak számított. Ezek szerint tehát a szovjet modellre épülő modernizációs kísérlet az elmaradottabb országokban bizonyos sikereket érhetett el. Mindez azonban nem igazán volt jellemző az NDK-ra, ahol a jelentős technikai fejlődés már korábban megtörtént. Sajátosnak tűnik az is, hogy a kelet-német ország a többi szocialista rendszerrel összehasonlítva mennyire „németnek” számított.²⁹ Ezek alapján a német „különút”-tézis igazolhatóságának és persze cáfolatainak még komoly tudományos lehetőségei vannak.

28 Huinink 1995: 33–34.

29 Kocka 1995a: 117–119.

„Alltagsgeschichte” a jelenkortörténetben

A mindennapok története és tapasztalattörténet legismertebb képviselője, A. Lüdtke szerint a diktatúrát, vagy általánosabban: az uralmat firtató kérdések elsősorban azért növelik a félreértést, mert ebben az esetben az ember csak az intézményekre, a hatalmi elitre és az ideológiára koncentrálnak, és kevésbé vesz tudomást a társadalmi reakciókról. Célravezetőbbnek tartja azt az eljárást, amely az uralmat és a társadalmat nem ellentétként és nem egy rangsor elemeként fogja fel. Számára sokkal fontosabbak azok a formák és gyakorlatok, amelyekben a cselekvők tudomásul veszik saját valóságukat, azt, ahol és ahogyan viselkednek. „Az uralom társadalmilag teremtett – a társadalom és az egyének uralmilag formálják.”³⁰ Lüdtke hangsúlyozza továbbá, hogy az NDK-ban a munka milyen központi szerepre tett szert, az több volt mint a túlélés és a jólét megcélzásának a pusztá eszköze. M. Kohli értelmezésére támaszkodva ő is azt állítja, hogy a munka sokkal inkább az „érdekek, intézmények és identitások strukturálódásának központi forrása volt.”³¹

Az NDK vezetői kimondva-kimondatlanul mindig az NSZK-hoz képest határozták meg a programot. A helyzet változásaira is utal az, hogy a szocialista „új ember” idealizált alakja 1958-tól inkább csak a pártideológiában és a közvetlenül a párthoz kötődő értelmiség körében élt. Az ezzel kapcsolatos koncepcionális és minden bizonnyal az utolsó ilyen jellegű megfogalmazás 1979-ből való, amikor a „szocialista munkakultúrát” igyekeztek meghatározni. Tanulságos eredményekhez vezetett az az elemzés, amely az információs jelentésekkel foglalkozott. Tartalmuk kifejezte azt is, hogy miképpen változott a rendszer hatékonysága. Míg az 1950-es években erősen törekedtek a pontosságra, addig ez a későbbiekben látványosan csökkent, azt lehet mondani, hogy később már sokkal inkább „felülről lefelé” írták a jelentéseket.

Az NDK-t általában mint „politikai társadalmat” szokták leírni. Ezt Lüdtke szerint is kapcsolatként érdemes felfogni, amely persze furának is minősíthető. A nagyrészt általa kidolgozott és munkáiban szinte mindig előbukkanó „Eigen-Sinn”-konceptióról van itt is szó, amelyben kifejeződik a jellemző kortársi stratégiák azon vonása, amely a politikai és egyéb követelésekkel szemben nem csupán distanciát, hanem alkalmazkodást, konformitást is mutatott.³² Nem egydimenziós képek ábrázolják tehát jól a mindennapokat, hanem azok állnak a legközelebb az életvilágokhoz, amelyek egyidejűségeket fejeznek ki. Ugyanígyen módon, óvatosan kell bánni az individualizáció fogalmával, amely félrevezető lehet, ha csak a piactudományokra vonatkoztatjuk. Az NDK társadalmát is alapvetően individualizáltnak számított. Ha úgy tetszik, ezt váltotta ki a politikai túlhatalom, a „politikai szféra privatizálása”, amely következményeit tekintve nagyon is politikai jelentőségű volt. Egyrészt a „felülről” érkező és kiszámítható beavatkozások (például a gazdaság- és a társada-

30 Lüdtke 1998: 3–4.

31 Lüdtke 1998: 5.

32 Szemben az ellenállás és az ellenzék kifejezésekkel, az „Eigen-Sinn” nem utal kifejezetten az uralomhoz/hatalomhoz való negatív vonatkozásra (Lindenberger 1999b: 23).

lompolitika egysége, az „anyapolitika”) révén instrumentalizálható lett az egész. Másrészt az emberek általában „belülről” az egészet másként tudták megtapasztalni és elsajátítani: módjuk volt különböző mértékű elhajlásokra és visszavonulásra. Lüdtke szövegei mindig figyelmeztetik a kutatót arra, hogy a régebbi hermeneutikával szemben a „társadalmi logika pluralizmusára” irányuló érdeklődésnek van igazán értelme. Ennek kapcsán foglalkozik a kortársi nyelv problematikájával is. Szerinte a „nyelv annak a társadalmi gyakorlatnak a része, amit az uralom produkál – a nyelv a maga részéről az uralom által formált.” Ismét tehát a kapcsolatokra helyeződik a hangsúly, amelyek során komolyan kell venni a rituálékat, amelyek egyúttal manőverezési lehetőségeket is kínálnak. Különösen a politikai diktatúrák alatti nyelvhasználatot illetően kell megkülönböztetni a „hivatalos” és a „hétköznapi” nyelvet, amely utóbbi az emberek egyfajta „magára találását” jelenti.³³ Az előbbi gondolatmenetet követve, a „diktatórikus uralmat mint kommunikációs gyakorlatot” értelmező Jessen szerint a SED egy olyan hegemon nyelvi stílust valósított meg, amely a dolgok és jelenségek meghatározásában is monopóliumra törekedett.³⁴ A hivatalos nyelvben a ritualizálásának egy előrehaladó tendenciája érvényesült. Ez a „nyelvi ritualizáció” az „uralom mint gyakorlat” ambivalenciájára és többértelműségére is utal. Sajátos módon, a ritualizmus ugyanakkor a hatalom címzettjeinek nagyobb cselekvési biztonságot, egyfajta autonómiát adott. A nyelvi ritualizmus a krónikus legitimációs krízis egyik jelének tekinthető. A SED politikai diktatúrájának közigazgatási struktúrája különösképpen elősegítette a ritualizmus kommunikatív stílusát.³⁵ Ezt látszik megerősíteni az a megfigyelés, miszerint minél magasabb szinten jelent meg egy beszámoló, annál kevesebbet mondott. Másrészt érvényesült az a tendencia is, hogy az NDK „öregedésével” párhuzamosan növekedett a standard közhelyek és propagandaformák súlya.³⁶

A Lüdtkével többször együtt dolgozó és finom elemzéseket produkáló T. Lindenberger azt hangsúlyozza, hogy a mikrovilágok felé fordulással azt is el kell fogadnunk a kutatás során, hogy „nem »az« NDK történetét, hanem az NDK-ban élő emberek történetét kell a középpontba állítani.” Ez a megközelítésmód az NDK-án belüli élet „értelmére” kérdez rá, amihez képest az emberek úgymond mérték magukat és életstratégiájukat.³⁷ Ezzel együtt ő sem tagadja a politikai hatalom fontosságát. A demokratikus jogállami normák hiánya miatt, az NDK politikai és jogi értelemben szerinte is diktatúra volt, de nem minden tekintetben volt diktatúra. Másokhoz hasonlóan, Lindenberger is nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a hatalmat mint társadalmi gyakorlatot fogja fel, ami lényegében a hatalmon lévők és az „uraltak” kölcsönös függőségére utal. Továbbá arra is, hogy az uralom mindig interakció és csak így tud tartósan létezni. A hatalmat tehát – Foucault értelmezésére támaszkodva – ő is mint „társadalmi erőteret” értelmezi. A mindennapok és tapasztala-

33 Lüdtke 1997: 9–18.

34 A nyelvészek kb. 2000 új kelet-német kifejezést számláltak össze (pl. Weihnachtsengel = „geflogelte Jahresendfigur”, Särge = Erdmöbel) (Wolle 1998. 78–79).

35 Jessen 1997: 75.

36 Judt 1997: 35–36; Judt 1998.

37 Lindenberger 1999b: 18.

latok történeti irányzatában további figyelemreméltó meglátás az is, hogy a „kisemberi életvilágokban” (munkahelyi kollektíva, család és rokonság), ahol átláthatóság volt, számos olyan „hatalmi és szabályozási kompetencia” adódott az emberek számára, amelyek több szempontból élhetővé tették a rendszert. Nem véletlen, hogy az egyesülés és egyáltalán a szocialista rendszerek bukása utáni nosztalgikus megnyilvánulások leginkább ezen életvilágok széttöredezésével vannak összefüggésben.³⁸

Ezzel az értelmezéssel egybeesik az inkább átfogó, az egyén és az állam, valamint a társadalmi reakciók vizsgálatát elméleti szinten is vizsgáló J. Huinink magyarázata, aki leginkább a „közösségi ugródeszka-stratégia” magyarázatát fogadja el. Eszerint a népesség nagy része igyekezett kihasználni az uralkodó viszonyok előnyeit. Az állam polgárai valójában „felelősségnélküliek” voltak, és többnyire csak területileg kötődtek az államhoz, hiszen hiányzott a tényleges érdekérvényesítő képességük és a döntésekben való részvételi joguk. Mindemellett olyan pártállami privilégium-rendszer alakult ki, amely összességében az állam és a népesség nagy része szolidaritási kötelekeinek megszűnését eredményezte. Az „ugródeszka-stratégia” az egyének szempontjából a nép és az állam közötti „várbéke” része volt, de ugyanakkor sok tekintetben ellentmondott az állami érdekeknek.³⁹

Az NDK kommunista pártjának propagandája lényegében sok esetben az ellenkezőjét érte el, sőt egyes – nem kevésbé ironikus – magyarázatok szerint a kelet-német hatalom a „hidegháborút” az éterben minden fronton elveszítette, hiszen aki csak tehette, az a nyugati rádió- és televízióadásokat követte. Ez leginkább ahhoz vezetett, hogy nagyon sok ember valójában nem az „NDK-ban élt.” A párt által befolyásolt szocializációs folyamatokba nemzedékek sora nőtt bele, a káderrendszerbe, abba, hogy már az óvodában jelölték a párttag szülők nevét, (vö. az „utánpótlás, tartalék-, nomenklatúrakáder” kategóriák), ugyanakkor nemzedékek tanultak meg ezzel együtt élni. Erre az alkalmazkodási folyamatra szintén utalt az azt rendszerint humorral, gúnnyal illető nyelvhasználat: így például a tiltott, zárt publikációk kivételes engedélyhez kötött kártyáját „méregjegynek” nevezték.⁴⁰ A mentalitást alapvetően befolyásoló módon, az NDK mindennapokban is szokásossá vált a „negatív reklám”, amelyeket a boltajtókra lépten-nyomon kifüggesztett cédulák közvetítettek: „Keine Kutten”, „Keine Kord-Hosen”, „Kein Außer-Haus-Verkauf”, „Kein warmes Mittagessen”, „Kein Kaffe und Kuchen”, „Geschlossene Gesellschaft”, „aus technischen Gründen”; az általánossá váló, szocialista, eleve késéssel kezdődő munkaidőről nem is beszélve.⁴¹

A „kollektív” fogalmát és jelenségét nem pusztán a hatalmat birtoklók szempontjából kell a szocialista rendszerben értelmezni, tehát nem csak mint a társadalmi kontrollt erősítő tényezőt figyelembe venni, hanem úgy is, mint a mindennapi életben megfigyelhető, az egyének szintjén természetes módon kibontakozó szolida-

38 Lindenberger 1999b: 18.

39 Huinink 1995: 25–44.

40 Wolle 1998: 70–71, 98–105, 150.

41 Wolle 1998: 215.

ritást. Azt a hivatalos állami és párthatalommal szembeni olyan informális kommunikációs eszköznek is vehetjük, amely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az áru- és szolgáltatáshiányt valamiféleképpen ellensúlyozhassák az emberek. Nem véletlenül vált közismertté az NDK-ban a „Vitamin B”[eziehung], a kapcsolati vitamin fogalma.⁴²

A politikai diktatúra társadalmi határai

Az NDK politikai vezetésének uralmi törekvése tulajdonképpen határtalan célt jelölt meg: a szovjetizált rendszereknek megfelelően Kelet-Németországban is új társadalmat, új embert, egy új morált akartak létrehozni a marxizmus-leninizmus „egyetlen tudományos ideológiája” és a szovjet minta alapján. A nyilvánvaló hatalmi törekvésnek azonban számos társadalmi korlátja volt, amelyek súlyát külön kutatások is vizsgálják. Az elsőnek a történeti kontinuitást (birtokviszonyok, iparstruktúra, demográfiai helyzet, mentális beállítottságok: például munkaethosz) szokták megemlíteni. A második ilyen tényező a mesterséges keleti-német állam nyugati államhatára, amely eleve elvágtá az „állam” és a „nemzet” egymáshoz illeszkedésének útját. Az egypárti hatalom társadalomátalakítási utópikus programját ez folyamatosan megnehezítette. Ahogyan ezt egyes szerzők német nyelvű szójátéka is kifejezi: „Die Mauer blieb Denkmal der Macht und Mahnmahl der Ohnmacht zugleich.” (A fal egyszerre maradt az erő(szak) és a tehetetlenség emlékműve.) A statisztikai adatok szerint a falépítésig a leginkább elégedetlenek elhagyták az országot, ugyanakkor – szintén a paradoxonok számát gyarapítva – a nyitott határ időszakában működött a legszörnyűbb sztálinista diktatúra. A harmadik korlátként azt emelik ki, hogy a SED irányítói és végrehajtói viszonylag tartózkodtak az emberöléstől. Az akkori erőszakosságok mértékét csak korlátozottan lehet összevetni a nemzetiszocializmus idején elkövetett bűntényekkel. A negyedik korlátot az egypárti diktatúra „hiányzó külső autonómiája” jelentette, amelynek legkeményebb leckéjét a pártvezetés 1953. június 17-én és az azt követő időszakban tanulta meg.⁴³

Vidéki és paraszti társadalom

A nyugat-német történeti munkák későn, csak az 1980-as évektől kezdték el alaposabban bemutatni az agrár- és a vidéki társadalmi változásokat.⁴⁴ Az utóbbi „vidéki” jelző használata azért is indokolt, mert valamelyest érzékelteti a parasztság

42 Diewald 1995: 223–225. Személyes tapasztalatunk szerint, a viccesnek szánt, az egykori NDK-s, hétköznapi nyelvi rövidítések feloldása még ma is látványos szocializációs különbséget mutat az idősebb „kelet- és nyugat-németek” között. Az előbbieket rendszerint meg tudták mondani, hogy pl. mit jelentett a SKET (SEHEN, KAUFEN, EINLAGERN, TAUSCHEN). A mozaikszavas szójáték nyilvánvalóan az állandósult áruhiányra, a „gyűjtögetésre” és a cserekereskedelemre egyszerű utaló életmódra vonatkozik.

43 Bessel–Jessen 1996.

44 Bauerkämper 1994; Az áttekintésre lásd Gudemann 2001.

tömbjének több évtizedes felbomlási folyamatát, arányának és súlyának csökkenését. Németországban 1920-ban a foglalkoztatottak 30%-a dolgozott az agrárgazdaságban, az NSZK-ban 1950-ben 19%, majd 1990-ben csupán 3%.⁴⁵ Az NDK-ban a „parasztok” aránya az 1952. évi 22,7%-ról 1970-re 12,8%-ra süllyedt.⁴⁶ Az NDK agrárpolitikájával és vidéki társadalmával kapcsolatos historiográfiai válogatásban elsőként érdemes tisztázni a „paraszt” fogalmát, amelynek meghatározásakor általában elfogadott, hogy az egy bizonyos foglalkozási csoporthoz való tartozást jelent, másrészt az a birtoknagysághoz is kötött. Az NDK-ban egyébként a mezőgazdasági tsz-nek (LPG) minden tagja paraszt lett, persze társadalomtörténeti értelemben ők már csak szűk értelemben idesorolhatók. Rendszerint elvetik a tsz-paraszt kifejezést (Genossenschaftsbauern), s inkább elfogadják a parasztfogalomnak azt a „szocialista szempontú” tartalmi jelentését, miszerint az csak a falusi és önálló birtokon gazdálkodó személyek megnevezésére szolgál.⁴⁷

Az agrárvilág 1945 utáni történetét, a feltételeket és az eredményeket a földreform, a kollektivizálás és az iparosítás együttes bemutatásával érdemes elemezni. Ezek a folyamatok az NDK-ban is mélyreható változásokat indítottak el, amiket természetesen különbözőképpen értelmeznek. Az egykor az NDK-ból távozó, majd az NSZK-ban történésszé váló H. Weber, hagyományosabb módon, mindezt a szovjetizálás történeteként írja le. A Bauerkämper szerint ez a változássorozat a „társadalmi konstrukció politikája volt”.⁴⁸ A harmadik, kisebbségi értelmezés (H. Watzek), még az egyesítés után is, az egykori egyeduralkodó kommunista párt hivatalos programját hirdeti tovább, miszerint ez „átmenet volt egy másik termelési formára, ami helyes és szükségszerű volt.” Kritikaként legföljebb azt emeli ki ez az álláspont, hogy a párt „szubjektív beavatkozásai” kissé megzavarták e fejlődésvonalat.⁴⁹

Az agrárpolitika korszakolásában elfogadott, hogy az NDK évtizedei lényegében három periódusra oszthatók. 1945-től 1953-ig tartott az az időszak, amelyet alapvetően a földreform és az azt követő fokozatos, a „nagyparaszttság” elleni kampány határozott meg.⁵⁰ Ennek végén, 1952-től már megindult a kollektivizálás, ami 1960-ra befejeződött, majd ezt követte az ún. konszolidációs és iparosítási szakasz, 1961-től 1989-ig.⁵¹

45 Mooser 2000: 26. Ezt az átalakulást reprezentálja a bizonyos időközönként megismételt vizsgálat, amely 14 falura terjedt ki. Vö. Becker 1997.

46 Humm 1999: 54.

47 Brauer–Ernst–Willisch 1999: 1347–1348.

48 Bauerkämper 2002-ben publikált munkájával nem foglalkozunk ismételtlen, lásd az erről írt recenziókat a *Korall* 13. számában.

49 Brauer–Ernst–Willisch 1999: 1328–1329.

50 A földreformra részletesen lásd: Bauerkämper 1996; Kuntsche 1996; Laufer 1996; Az NDK-ban is voltak kényszerkitépítések. Kb. 10.000 embert telepítettek ki két akcióban a határhoz 1952-ben és 1961-ben. A demarkációs vonal miatt is egy 5 km széles szakaszon kellett elosztani az embereket. Az ennek során kialakult ellenállásra is bőven lehet példát találni (Bennewitz–Potratz 1994).

51 Brauer–Ernst–Willisch 1999: 1329, 1343. A kollektivizálás lényegében egy hatalombiztosítási kérdés volt, amely egy sztálini modell szerint ment végbe az NDK-ban is. (Az ellenpélda Lengyelországból származik, ahol nem volt kényszerkollektivizáció.) Az NDK rendőrségének a kollektivizálás biztosítása érdekében kifejtett tevékenységére és a rendvédelmi szervek működésére lásd Lindenberger 1999a.

A kollektivizálás brutalitásáról számos feltárt eset olvasható, amelyek a kényszerűség visszatérő mintái: például az illető vagy belépett, vagy fegyverrejtegetésért bebörtönözték. Ebben a légkörben a falvakban általában nem látták az ellenállásnak értelmét, s uralkodó jelenség volt a bizalmatlanság. A megmaradt kevés privátgazdaság egyébként hatékonyabban termelt. A kutatók szerint a kollektivizálás következményei a családi összetartás megbomlását tekintve voltak a legsúlyosabbak. A 20. század második felében születettek számára már érvénytelenné váltak – a jóllehet más szempontból szintén kényszerű – házassági stratégiák. Míg a háború előtt uralkodó felfogásnak számított az, hogy a házasságokat a szülők, és a materiális érdekek döntötték el („Először jön a javak szövetsége, azután a szívsvövetség.”) Brauer-ék mindezt összevetették az NSZK-beli parasztság helyzetével, ahol a családi gazdasági modellt szintén sorvadt és személyes sorsokat befolyásoló vereségeket okozott, de ezek mégsem voltak máról-holnapra bekövetkező, kollektív tragédiák.⁵²

A „nagyparasztk” elleni erőszakos kampányok Kelet-Németországban a magyarországihoz hasonló időzítéssel és célkitűzésekkel zajlottak. A „nagyparaszti”, 50 holdas birtokhatárt 20 holdra szállították le, állandósult a szabotázsra való hivatkozás. Ennek intenzitása 1953 után valamelyest csökkent, de erre az időre már kb. 14.000 egyéni paraszt szökött el földjéről. A parasztfiatalok menekülése, különösképpen a falépítés előtti kényszerű kollektivizálás idején, még tömegesebbé vált. A disszidáláson túl többen tiltakoztak gyújtogatással, erőszakkal, öngyilkossággal.⁵³

A mezőgazdasági munkásokról az NDK-beli történeti munkákban gyakorlatilag nem tesznek említést, „elfelejtett osztályt” képeztek. Ez megfelelt a SED ideológiájának is, hiszen érvelésük szerint a kollektivizálás 1960. évi befejezésével a „kiszákmányolás” is megszűnt. A „társadalmi kényszermodernizáció” koncepcióját a SED-vezetés csak az 1980-as évek elején adta fel. 1981-ben kijelentették, hogy „a falu falu, a paraszt paraszt marad”. Bauerkämper szerint az 1945 utáni Kelet-Németországban – eltérően Max Weber a 19. század végén megfogalmazott véleményétől – nem történt meg egy általános proletarizáció, hanem társadalmi-strukturális fúzió ment végbe. Másrészt ellentétben azzal, ami a 20. század elején és később az 1950–1960-as években az NSZK-ban történt (a családon kívüli munkaerő száma a mezőgazdasági üzemekben rohamosan csökkent), az NDK-ban végbement átformáló társadalmi folyamatok a „társadalmi osztálystruktúrákat” mintha kiiktatták volna. Legalábbis a társadalmi egyenlőtlenséget ezután mindenekelőtt a politika határozta meg.⁵⁴

52 Brauer–Ernst–Willisch 1999: 1351–1362.

53 Osmond 1996.

54 Bauerkämper 1999.

Falusi életvilágok

B. Schier háromévi kutatómunkát végzett a Merxleben nevű, 500 fős thüringiai faluban, ahol az NDK első termelősövetkezetét megalapították.⁵⁵ A sok tekintetben inkább néprajzos megközelítésű kérdései nem érintették a helyi viszonyok minden területét. Elsősorban azt kutatta, hogy a szocializmus előirányzott felépítése hogyan valósult meg, s ezzel mit kezdtek a falu lakói, az hogyan változtatta meg a mindennapjaikat. Levéltári kutatás és szóbeli interjúk alapján bemutatja, hogyan alakult át a társadalmi struktúra a lokális elit kicserélődésével, s ezzel együtt miképpen változtak az élet- és munkafeltételek, s mindezekre miként reagáltak a falu lakói. A „mindennapok legyőzését” úgy értelmezi, mint „alkalmazkodást vagy aktív egyéni vagy csoportra vonatkoztatott küzdelmet az objektív életfeltételekkel”.⁵⁶ Interjúkra alapozó kutatásában leírja a faluban megjelenő idegen kutató nehézségeit is.⁵⁷

Az agrárpolitika és az értékváltozások összefüggését vizsgálva úgy látta, hogy többé már nem a birtokhierarchia és a falusi társadalom szigorú társadalmi kontrollja határozta meg a falusiak mindennapi életét, hanem elsősorban az agrárpolitikai intézkedések. Ennek során fontosnak tartotta az agrárpolitika céljainak és módszereinek megkülönböztetését. Az első cél az volt, hogy a mezőgazdasági termelés intenzívebbé tétele révén minél inkább biztosíthassák a lakossági ellátást. Másodszorban a falu és a város közötti különbségek leküzdését tartották szem előtt, harmadrészt pedig az ideológiai célkitűzésnek, a munkás-paraszt szövetség erősítésének kívántak megfelelni. A mindenekfelett álló célkitűzés természetesen az volt, hogy a termelőeszközök „társadalmisításával” minél inkább előre vigyék a szocializmus vidéki felépítését. A módszerek vizsgálata elsősorban azt jelenti, *ahogy* végrehajtották a kisajátítást, a birtokeloszlás korábbi rendszerét megváltoztatták és egyre inkább áttértek a nagyüzemi gazdálkodásra, szétválasztották az állattenyésztést és a növénytermesztést, folyamatosan változó adó- és beszolgáltatási rendszert vezettek be. Utóbbit egyben a parasztság „megfegyelmzésére” is használták. Az agrárpolitikai módszerek általános jellemzője, hogy mindig az aktuális helyzetnek megfelelően változtatták őket, egyszer nagyobb, másszor csekélyebb nyomást gyakorolva.⁵⁸

A szerző a háború előtti falu társadalmi hierarchiájának továbbélését a két helyi tsz tagságának összetételében is megfigyelte. Annak ellenére, hogy a korábbi nagybirtokos famíliát elűzték a faluból, a módosabb parasztokat pedig a beszolgáltatási rendszer révén ellehetetlenítették, a tsz-ek szerveződéskor jórészt az évtizedes presztízshierarchia jutott érvényre. A pártállami befolyás révén a vezető pozíciókat

55 Schier 2001: 10–11.

56 Schier 2001: 15.

57 A szerző Nyugat-Németországból jött, ami önmagában is elég bizalmatlanságot jelenthetett, annak ellenére, hogy gyerekkorát egyébként ő is az NDK-ban töltötte. Felfedezve a rivalizáló falusi társadalmi csoportokat, különböző praktikákkal igyekezett minél jobb és súrlódásmentesebb kapcsolatot kialakítani. A beszélgetést egyrészt mindig azzal kezdte, hogy ő itt idegen, másrészt, következetesen kerékpárral közlekedett, amely lehetővé tette, hogy beolvadjon a közösségbe, „eltűnjön” az interjúkészítések során.

58 Schier 2001: 281.

„megbízható idegenek” kapták, egyébként pedig lehetőség szerint a korábbi birtoktalanokra építették a kollektivizálást. A laza szövetkezeti alapon működő első számú tsz egyébként csak 10 évig működött, amit a szerző politikai és gazdasági vere ségként értékel. 1968–1970-tól a szomszéd településével vonták össze a tsz-t, amely mindamelllett bizonyos racionalizációt és specializációt is eredményezett, majd pedig a falusi társadalom újabb átstrukturálódását. Sőt, ekkortól egy új típusú paraszti életformáról lehet beszélni, amelyben a mezőgazdasági munkásnak számító tsz-tag már személyes háztáji gazdasággal is rendelkezett, ami a függetlenség bizonyos fokát eredményezte. Szólni kell az agrárértelmiségről is, akik sok tekintetben eltérő életmódot folytattak, hiszen városban laktak, és sokszor másutt is vállaltak munkát. Mindezek alapján elmondható, hogy a „társadalmi nivellálás” bázisán álló „szocialista faluközösség” továbbra is csak fikció maradt.⁵⁹

A tradicionális paraszti életforma valamelyest az egyéni háztáji gazdaságban maradt fenn. NDK-s sajátosság, hogy a tsz-ben és a „háztájiban” leginkább asszonyok dolgoztak. A gyerekétkeztetést átvette a falusi szociális intézmény, ami több időt hagyott a munkára az anya számára.

Merxlebenben az 1970-es évekig tettek kísérletet arra, hogy a falusi lakosokat társadalmi, politikai és kulturális tekintetben egyeneműsítsék, amit különösképpen a tsz-tagság révén véltek elérhetőnek. Mindez azonban több szempontból is hátránnyal járt a résztvevőkre. Egyrészt sokat számított a tsz-be való belépés időpontja, ami önmagában is differenciáló hatású volt. Az 1970–80-as években a szövetkezeti munka és a privátgazdaság egymás mellett létezett, utóbbi nem csupán az egzisztenciát szolgálhatta, hanem többletjövedelmet és lehetőséget biztosított. Különösen jelentős volt ebben a tekintetben az, hogy 1977-től már nem korlátozták olyan szigorúan a privát állattartást. Schier szerint a háztáji gazdaság művelése kevésbé a tradicionális munkaerőlcse, sokkal inkább a „személyes szorgalom révén várható anyagi értékekre” vezethető vissza. Ez jelenthetett lakást, lakberendezési vagy bármilyen használati tárgyat, és természetesen a sokáig várt autót. A szerző azt állítja, hogy a falut az NDK-ban különleges, az iparvidékeknél előnyösebb társadalmi-gazdasági körülmények jellemezték. Ezt szerinte mindenki tudta, de hivatalosan soha nem publikálták. Arra a kérdésre, hogy mennyiben volt sikeres az egyeduralkodó kommunista párt agrárpolitikája, Schier azt válaszolja, hogy ideológiai szempontból a marxizmus-leninizmus a paraszti gondolkodás- és viselkedésforma alapjait nem tudta megváltoztatni.⁶⁰ Ebben kételkednünk kell, különösen, ha a más módszerekkel dolgozó M. A. Humm alábbi művére tekintünk.

59 Schier 2001: 282–283.

60 Schier 2001: 284–294.

Társadalmi különbségek a „szocialista faluban”

A makro- és mikrotörténeti megközelítést és módszereket tudatosan egyszerre alkalmazó és úttörő munkák közé tartozik M. A. Humm műve, amelyben a szerző a „falusi életvilág” változásait mutatja be 1952 és 1969 között. A címben kérdőjelesen „szocialista falunak” aposztrófált kelet-németországi településben megfigyelt jelenségeket összeveti a volt NSZK falusi helyzetképeivel. Az agrárpolitika és a gazdasági-társadalmi strukturális változások tükrében tárgyalja a paraszti cselekvési stratégiákat. Művében, melyet a politikai társadalomtörténet irányzatához sorolnak, egyszerre foglalkozik a politikai döntésekkel (agrár- és kommunális politika) és azok társadalmi hatásaival, továbbá a falusi és paraszti kultúrában beállt változások értelmezésével. Konceptióját lényegesen befolyásolta az a tény, hogy a szocialista rendszerben az állam a legsikeresebben a mezőgazdaság életébe avatkozott be. Az NDK-ban az 1952. évi júliusi pártkongresszus után 1960-ra lényegében befejezték a kollektivizálást, valamivel korábban mint Magyarországon. Ezen „sikeres” akció ellenére, a szerzői célkitűzések középpontjában mégis az áll, hogy a megfigyelt társadalmi változások politikai konstrukciói milyen akadályokba ütköztek a falusi miliőben. Ebből a perspektívából nélkülözhetetlen az alkalmazkodás (Anpassung) és a rezisztencia (Resistenz) kategóriáinak meghatározása. Utóbbit véleménye szerint egyedül a „hatalom által korlátozott értelmében felfogott cselekvési módon” keresztül lehet meghatározni. Mindez másként van az „ellenállás” esetében, amely mindenekelőtt a „cselekvők szubjektív motivációjára” irányul. Szerinte a rezisztencia-fogalom alkalmas arra, hogy bemutassa a hatalom korlátozásának a mindennapi cselekvésekből levezethető határait. Ennek a komplex jelenségnek a bemutatására ő is az „Eigen-Sinn”-konceptiót követi. Hangsúlyozza, hogy ebben az értelemben a hatalom és a társadalom között úgymond nem keletkezik ellentmondás, mert a cselekvők nem a „kényszerek” megtámadására törekednek, hanem inkább kitérnek azok elől, vagy alkalmazkodnak hozzájuk. De épp ezáltal nyílik lehetőség a fennálló rendtől való eltávolodásra. A hatalomhoz való öntudatos hozzáállás egyrészt behatárolja a diktatórikus rezsimek akaratervényesítését, másrészt az „Eigen-Sinn” hatalomtámogató jelentősége is érvényesül.⁶¹

A szerző a mezőgazdaságot, a kommunális politikát és a falusi kultúrát a következő négy szempont alapján tartja fontosnak vizsgálni. Először is, ezeken a területeken tükröződnek leginkább lokális szinten a mindennapi jelenségek. Másodsorban ezekbe a szférákba az állam igen intenzíven beavatkozott, így például a „kultúra” egy „államkonform” politikai irányt nyert: részben az ideológiai háttér, részben pedig a pedagógiai célkitűzés miatt. Harmadrészt a szerző csak az intézményes formákkal foglalkozik, hiszen az állam is elsősorban ezeket részesítette előnyben. Végül, de nem utolsósorban az elérhető források köre is ezt a megközelítést indokolta.

61 Humm 1999: 14–19.

Humm saját történeti módszerét a mindennapok-, a mentalitás- és a struktúra-történet kifejezésekkel írja le,⁶² ennek megfelelően választotta ki a falvakat is, figyelve arra, hogy az egyedi vonások mellett azok minél inkább tükrözzék az össztársadalmi átalakulás folyamatait. Mindegyik település lakói elsősorban mezőgazdasággal foglalkoztak. Birtokstruktúrájuk vegyes volt, s mindegyik egy-egy nagyobb város mellett helyezkedett el, ugyanakkor saját közigazgatással és egyházközséggel rendelkeztek. Az NDK területén fekvő, thüringiai Niederzimmern földjeit nem nagybirtokok, hanem paraszti gazdaságok alkották. Ez önmagában is motiválta az összehasonlítást, mert így ezt a területet alig érintette a földreform. A kiválasztott ellenpár, a nyugat-németországi, baden-württembergi Bernstadt, hasonló mezőgazdasági struktúrával rendelkezett. A szerző nem az oral history szokásos módszereit követte, hanem az írott források áttanulmányozása után témacentrikus beszélgetéseket vezetett, amelyek során fontos szempontnak tartotta a kompetenciát. A kutatás egyik tanulsága, hogy az interjúk mind keleten, mind pedig nyugaton sikertelenek voltak a csoportstruktúrára, társadalmi kapcsolatokra, az informális hatalmi struktúrára és konfliktusokra nézve, a megkérdezettek erre vonatkozóan nem adtak felvilágosítást, vagy zárt egységként mutatták be településüket. Többen azt is megjegyezték, hogy ezt nem tartják a nyilvánosság elé tartozónak. Humm az elzárkózás okait keresve az állítja, hogy neki, mint – néhány hétig ott tartózkodó – idegennek eleve nehezen nyíltak meg az emberek. További akadályt jelenthetett számára, hogy elsősorban a falu „elitjével” beszélgetett. Mint nyugatról jött „Wessi” előtt sokszor inkább idealizálni akarták a jelenségeket.

A Weimartól 9 km-re fekvő Niederzimmern mintegy 1000 fős lakosságának 50%-a foglalkozott mezőgazdasággal, a többiek ipari munkások, vasutasok voltak, akik rendszerint Erfurtba vagy Weimarba ingáztak. Az összehasonlítás másik támpontját jelentő nyugati településen kevesebben éltek, de ők is evangélikusok voltak, és foglalkozásszerkezetük is hasonló volt, azaz a keresők fele a mezőgazdaságban tevékenykedett, a többiek pedig ingáztak.

A két kiválasztott település fejlődése között az alapvető különbség az, hogy a kelet-németországi falu kedvezőbb földrajzi fekvése, azaz az ingázók számára előnyösebb elhelyezkedése a népességfejlődésre mégsem volt pozitív hatással, ami általában megfelelt a keleti vidékek mintáinak. A nagy mértékű bevándorlás és a magas születési arány ellenére az elköltözést a keleti településen nem tudták kiegyenlíteni. Ennek egyik következménye az lett – különösen az 1960-as évektől –, hogy mind többen lettek az egyedülélők.⁶³

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, miként mindkét német államban, a vizsgált településeken is csökkent. Keleten majdnem teljesen eltűnt az önállóan gazdálkodók köre. A nők foglalkoztatottsága az 1950-es évek elején mindkét helyen azonos arányt (40%) mutatott, 1970-re azonban nagyobb különbség jelentkezett, Bernstadtban a nők 38%-a, a keleti Niederzimmernben 50%-a volt kere-

62 Humm 1999: 23–33.

63 Humm 1999: 43–54.

ső.⁶⁴ A két országrész kiválasztott településeinek összehasonlításában közös, hogy mindkét helyen innovatív módszerekkel reagáltak a változásokra. Az NSZK-ban a munkaerőhiányt gyors gépesítéssel oldották meg. Mivel az NDK-ban gépek alig voltak privátkézben, a családtagok munkaerejének bevonását fokozták és mind több cseremunkára került sor. Fontos különbség, hogy akik nyugaton feladták a privátgazdaságot, azok ezt a lépést elsősorban annak gazdaságtalansága miatt tették meg.⁶⁵ Humm összehasonlító elemzéséből ugyanakkor az is kiderül, hogy a nyugat-németországi településen a demográfiai és foglalkozási strukturális változás, a vidék urbanizációja jóval drámaibb volt, mint a kelet-német községben.⁶⁶

A kollektivizálási kampány 1959. évi szakasza rendkívül erős intenzitással zajlott, hiszen az erfurti kerületben a szövetkezeti területek aránya június 15-én 29%, 1960. március 19-én 40% volt, majd április 2-án már teljes arányú szövetkezesítésről adtak jelentést. Az egyik visszaemlékező szerint ebben az időszakban szinte mindennap agitálták az embereket az ún. „néprendőrségi agitátorok”. Azokról a parasztokról, akik már az 1950-es évek elején beléptek a tsz-be, kevés elismeréssel szóltak a falusiak, mondván, hogy ők egyébként sem tudtak jól gazdálkodni. Csak néhány esetben fordult elő, hogy nők is beléptek a tsz-be, miközben férjeik az agrárgazdaságon kívüli tevékenységet folytattak.⁶⁷ Meg kell jegyezni, hogy ez sok tekintetben ellentétes a magyarországi gyakorlattal.

Az agitálás emlékeit felidéző egyik tanú szerint, az agitátorok nyolc napig tartózkodtak Niederrimmernben. A parasztokhoz egyszerre mindig 3–4 fő ment verbuválni, közülük az egyik helyi származású volt. A birtok megtekintése után a tsz-t úgy mutatták be, ahol kevesebb munka és több szabadidő lesz. Az ellenkezőkkel szemben különböző kényszerítő eszközöket alkalmaztak: pl. felemelték az adójukat, birtokcserére kényszerítették őket. A paraszti „ellenállást” és megvetést a nyelvhasználatban is nyomon lehet követni. Így például a felháborodást kiváltó azon intézkedést, amely szerint évente csak egy disznót engedtek levágni, már annak neve is jelezte („kegyelemdisznó”).

Az állam kommunikációs propagandája a névadásokra is kiterjedt: 1960-ban például az egyik tsz-t „Vidám Jövőnek” nevezték. Az utópiával szemben azonban sokkal léletszerűbb helyzetre – a korábbi paraszti világ felbomlására – utalt az egyik idős szemtanú, aki szerint akkoriban az ő „ideje már lefutott. [...] Az »énről« a »mire« való gondolati átállás nem ment gyorsan.”⁶⁸ Egy másik kortárs visszaemlékezése szerint a legintenzívebb kollektivizálási időszakban, 1960-ban a hangulat nagyon feszült volt a tsz-be már a kezdetekkor belépők és az új tsz-tagok között. Az akkori megosztottságot a jelenkori „Ossis” és „Wessis” ellentét nagyságával mérte. Mindez a tsz-brigádok összetételében is megmutatkozott, azok egymástól lehetőség szerint szeparáltan dolgoztak és éltek. Hasonlóképpen távolságtartó kapcsolat

64 Humm 1999: 54–62.

65 Humm 1999: 312.

66 Humm 1999: 308.

67 Humm 1999: 114–146.

68 Humm 1999: 148–151.

alakult ki a paraszti rendies tudatot őrzők, és az iparból, a mezőgazdasági munkás-ságból verbuválódó tsz-tagok között. Mindezt azonban a későbbi időszakban politikai nyomásgyakorlási eszközökkel is igyekeztek elfojtani. Hogy ez csak részlegesen sikerülhetett, azt a szerző tapasztalatai is megerősítik.⁶⁹ A korábbi, belső falusi társadalmi törésvonalak még az 1990-as évek elején is felfedezhetőek voltak.⁷⁰

A csak részben szövetkezetinek számító tsz-ekkel (I. típus) ellentétben a III. típusú szervezeti formában már szabályozott, 8 órás munkavégzést, szabad hétvégét és szabadságot vezettek be. Mindezeknek s a magyarországihoz hasonló háztáji gazdaságnak az engedélyezése jelentős mértékben megnövelte a paraszti alkalmazkodás mértékét. 1952 és 1958 között, majdhogynem szabályszerűen, csak azok léptek be a tsz-be, akik gazdasági vagy más okokból hátrányban voltak, tehát nem az ideológiai szempontok játszották a főszerepet. 1958-ban például néhány falubeli paraszt azért döntött az első típusú tagság mellett, mert így a gazdaságának egy részében továbbra is biztosítottnak látta az állattartást, másrészt még azt is eldönthették, hogy kivel dolgoznak együtt, elkerülve így a harmadik típusú, kevésbé becsült tsz-hez való csatlakozást. Ennek révén azt is elérték, hogy állami kedvezményekhez juthattak, adóikat és a beszolgáltatási kötelezettségük mértékét csökkentették. 1960-ban már nem volt választási lehetőség, be kellett lépni a tsz-be. De még ekkor is csak a legszükségesebb mértékben engedelmeskedtek, és elsősorban az első típusú szövetkezeti formát választották. (A III. típusban a közös gazdaság keretében folyt a földművelés és az állattenyésztés.) A tsz-gazdálkodás kényszerű elfogadásának nyilvánvaló határai azonban mindinkább megmutatkoztak, egyrészt az intenzív háztáji gazdálkodásban, másrészt abban, hogy a parasztfiatalok mind nagyobb számban hagyták el a mezőgazdaságot.⁷¹

A két településen megfigyelt cselekvési mintákban közösnek számított a törekvés a paraszti üzemek fenntartásának további biztosítására. A lényeges különbség persze az volt, hogy a tradicionális üzemi autonómiát és paraszti mentalitást az NSZK-ban nem vonták kétségbe. További eltérő vonás, hogy az NDK-ban a paraszti üzemet nem tudták gépesíteni. A kommunális politikáról összességében elmondható, hogy az állam sikerrel érvényesítette a párt-/központi akaratot. A konformitás mellett azonban megőrződtek a régi struktúrák, a falu vezetőit rendszerint a régi lakosok adták. A nyugati településen, Bernstadtban a faluvezetésben egy fölöttébb tradicionális kép vált uralkodóvá: a községi tanács összetétele hűen tükrözte a falu társadalmi hierarchiáját. Ugyanakkor, különböző mértékben, de mindkét helyen csökkent a politikailag aktív résztvevők száma.⁷²

Humm könyvének a falusi kultúrát kutató fejezetében elsősorban az egyesületeket, a búcsújárók közösségét és az egyházközségek életét vizsgálja. A kultúrát mint a „diskurzus területét” fogja fel, egy olyan arénát ért alatta, „amelyben az értékek,

69 Erre utalt például az, amikor egy korábbi gazdagparaszt fia a traktoristákat „szolgáknak” minősítve szidalmazta.

70 Humm 1999: 153–154.

71 Humm 1999: 163–164, 310–312.

72 Humm 1999: 180–225.

normák és a kulturális cselekvők értelmezési mintáit mindig újratárgyalják”; a „kulturális cselekvés, bár mindig jelzésszerű, de nem mindig nyelvi.” A folyamatként fel-fogott „kultúrában” az államilag támogatott „szocialista kultúra” hatása végül erősebbnek bizonyult a belső, falusi társadalmi diskurzusokkal szemben.⁷³

Az újraegyesült Németországban a közelmúlt – kelet-német – történelmét tárgyaló történeti munkák sikerrel birkóztak meg a jelenkortörténet-írás nehézségeivel. A filozófalgatásnak, elméleti fejtegetésnek, helyesebben: értelmezési lehetőségeknek teret biztosító elemzések száma mára már áttekinthetetlené vált, ami egyúttal egy folytonos differenciálási igényt is jelez, amire a többoldalú nyomás, konkurencia miatt is rákényszerülnek a kutatók. A módszertani és elméleti megfontolásokon túl leginkább azt tarthatjuk tanulságosnak, hogy eddig minden bizonnyal éppen a jelenkortörténet-írásban sikerült összekapcsolni a politika- és társadalomtörténetet, noha ez sokszor a hagyományosnak tekinthető, erősen a struktúra- és gazdaságtörténetre, vagy a demográfiai változásokra koncentrááló megközelítések háttérbe szorulását eredményezte. Ezen kutatások fontosságát nem lehet megkérdőjelezni, azonban az új történetírói kihívásoknak nyilván jobban megfelel egy „belülről” és „alulról” való szemléletmód és ábrázolás. Az ehhez választott léptékkal a kutató az egykori valóság olyan milióire vethet fényt, amelyek a politikai diktatúra számára önmagukban is korlátot jelenthettek, ugyanakkor valamilyen formában túlélési stratégiát is képezhettek. Ezekben a miliókben kellene megtalálnunk azokat az emberi kapcsolatokat és társadalmi jelenségeket, amelyek révén esélyünk lehet a szocialista rendszer életvilágainak jobb megértésére.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ash, Timothy Garton 1999: *Die Akte „Romeo”. Persönliche Geschichte*. Frankfurt a. M.
- Bauerkämper, Arnd 1994: Von der Bodenreform zur Kollektivierung. Zum Wandel der ländlichen Gesellschaft in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands und der DDR 1945–1952. In: Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (Hrsg.) *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, 119–143.
- Bauerkämper, Arnd 1996: Die Neubauern in der SBZ/DDR 1945–1952. Bodenreform und politisch induzierter Wandel der ländlichen Gesellschaft. In: Bessel, Richard – Jensen, Ralph (Hrsg.): *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 108–136.
- Bauerkämper, Arnd – Sabrow, Martin – Stöver, Bernd (Hrsg.) 1998: *Doppelte Zeitschicht. Deutsch-deutsche Beziehungen 1945–1990*. Bonn, 9–16.

73 Humm 1999: 245.

- Bauerkämper, Arnd 1999: Aufwertung und Nivellierung. Landarbeiter und Agrarpolitik in der SBZ/DDR 1945–1960. In: Hübner, Peter – Tenfelde, Klaus (Hrsg.) *Arbeiter in der SBZ – DDR*. Essen, 245–267.
- Becker, Heinrich 1997: *Ländliche Lebensverhältnisse im Wandel 1952, 1972 und 1993/95*. Bonn
- Bennewitz, Inge – Potratz, Rainer 1994: *Zwangsaussiedlungen an der innerdeutschen Grenze. Analysen und Dokumente*. Berlin
- Bessel, Richard – Jessen, Ralph 1996: Einleitung. Die Grenzen der Diktatur. In: Dieselb. (Hrsg.) *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 7–23.
- Bouvier, Beatrix 1998: Forschungen zur DDR-Geschichte. Aspekte ihrer Konjunktur und Unübersichtlichkeit. *Archiv für Sozialgeschichte* 38. 555–590.
- Brauer, Kai – Ernst, Frank – Willisch, Andreas 1999: Die Landwirtschaft in der DDR und nach der Wende – Lebenswirklichkeit zwischen Kollektivierung und Transformation. Empirische Langzeitstudie. In: Deutsche Bundestag (Hrsg.) *Materialien der Enquete – Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozess der deutschen Einheit“* (13. Wahlperiode des Deutschen Bundestages). Band III/2. Wirtschafts- Sozial- und Umweltpolitik. 2. 1325–1428.
- Danyl, Jürgen 1997: Politische Rituale als Sowjetimporte. In: Jarausch, Konrad – Siegrist, Hannes (Hrsg.) *Amerikanisierung und Sowjetisierung in Deutschland 1945–1970*. Frankfurt a. M. – New York, 67–86.
- Diewald, Martin 1995: „Kollektiv“, „Vitamin B“ oder „Nische“? Persönliche Netzwerke in der DDR. In: Huinink, Johannes – Mayer, Karl-Ulrich et al.: *Kollektiv und Eigensinn. Lebensverläufe in der DDR und danach*. Berlin, 223–260.
- Eppelmann, Rainer et al. 2003: *Bilanz und Perspektiven der DDR-Forschung*. Paderborn
- Friedrich, Carl Joachim – Brzezinski, Zbigniew 1999: Die allgemeinen Merkmale der totalitären Diktatur. In: Jesse, Eckhard (Hrsg.) *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung*. Bonn, 2. Ausg. 225–236.
- Fulbrook, Mary 1995: *Anatomy of Dictatorship. Inside the GDR 1949–1989*. Oxford
- Gudemann, Rita 2001: Neuere Forschungen zur Agrargeschichte. *Archiv für Sozialgeschichte*. 41. 432–449.
- Hadler, Frank – Iggers, Georg G. 1998: Überlegungen zum Vergleich der DDR – Geschichtswissenschaft mit den „gespaltenen“ Historiographien Ostmitteleuropas nach 1945. In: Iggers, Georg G. et al. (Hrsg.) *Die DDR-Geschichtswissenschaft als Forschungsproblem*. München, 433–445.
- Hildebrand, Klaus 1999: Stufen der Totalitarismus-Forschung. In: Jesse, Eckhard (Hrsg.) *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung*. Bonn, 2. kiad. 70–94.
- Holzer, Jerzy 1998: *Der Kommunismus in Europa. Politische Bewegung und Herrschaftssystem*. Frankfurt a.M.
- Huinink, Johannes 1995: Individuum und Gesellschaft in der DDR – Theoretische Ausgangspunkte einer Rekonstruktion der DDR– Gesellschaft in den Lebensverläufen ihrer Bürger. In: Huinink, Johannes – Mayer, Karl-Ulrich et al.: *Kollektiv und Eigensinn. Lebensverläufe in der DDR und danach*. Berlin, 25–44.
- Humm, Antonia Maria 1999: *Auf dem Weg zum sozialistischen Dorf? Zum Wandel der dörflichen Lebenswelt in der DDR von 1952 bis 1969 mit vergleichenden Aspekten zur Bundesrepublik Deutschland*. Göttingen
- Jarausch, Konrad H. 1998: Realer Sozialismus als Fürsorgediktatur. Zur begrifflichen Einordnung der DDR. *Aus Politik und Zeitgeschichte* 20. 33–46.

- Jarusch, Konrad H. 1999: Implosion oder Selbstbefreiung. Zur Krise des Kommunismus und Auflösung der DDR. In: Ders. et al. (Hrsg.) *Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR*. Göttingen, 15–40.
- Jessen, Ralph 1995: Die Gesellschaft im Staatssozialismus. Probleme einer Sozialgeschichte. *Geschichte und Gesellschaft* 21. 97–105.
- Jessen, Ralph 1997: Diktatorische Herrschaft als kommunikative Praxis. In: Lüdtkke, Alf – Becker, Peter (Hrsg.) *Akten. Eingaben. Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag*. Berlin, 57–75.
- Judt, Matthias 1997: „Nur für den Dienstgebrauch“ – Arbeiten mit Texten einer deutschen Diktatur. In: Lüdtkke, Alf – Becker, Peter (Hrsg.) *Akten. Eingaben. Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag*. Berlin, 29–38.
- Judt, Matthias 1998: *DDR-Geschichte in Dokumenten. Beschlüsse, Berichte, interne Materialien und Alltagszeugnisse*. Bonn
- Kleßmann, Christoph 1991: *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945–1955*. Bonn, 5. kiad.
- Kleßmann, Christoph 1993: Zur Sozialgeschichte des protestantischen Milieus in der DDR. *Geschichte und Gesellschaft* 19. 29–53.
- Kleßmann, Christoph – Wagner, Georg 1993: *Das gespaltene Land. Leben in Deutschland 1945–1990. Texte und Dokumente zur Sozialgeschichte*. München
- Kocka, Jürgen 1994: Eine durchherrschte Gesellschaft. In: Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (Hrsg.) *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, 547–553.
- Kocka, Jürgen 1995a: Ein deutscher Sonderweg. Überlegungen zur Sozialgeschichte der DDR. In: Ders. *Vereinigungskrise. Zur Geschichte der Gegenwart*. Göttingen, 102–121.
- Kocka, Jürgen 1995b: Nationalsozialismus und SED-Diktatur im Vergleich. In: Ders. *Vereinigungskrise. Zur Geschichte der Gegenwart*. Göttingen, 91–101.
- Kocka, Jürgen 1995c: Umgang mit der DDR-Vergangenheit. Aufgaben der Zeitgeschichte. In: Ders. *Vereinigungskrise. Zur Geschichte der Gegenwart*. Göttingen, 122–129.
- Ö. Kovács József 2003: A társadalomtörténet német útjai. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.) *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagymányok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 167–186.
- Kuntsche, Siegfried 1996: Bodenreform in einem Kernland des Grossgrundbesitzes: Mecklenburg–Vorpommern. In: Bauerkämper, Arnd (Hrsg.) *„Junkerland in Bauerland“? Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone*. Stuttgart, 51–68.
- Lauer, Jochen 1996: Die UdSSR und die Einleitung der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. In: Bauerkämper, Arnd (Hrsg.) *„Junkerland in Bauerland“? Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone*. Stuttgart, 21–35.
- Lepsius, M. Rainer 1994: Die Institutionenordnung als Rahmenbedingung der Sozialgeschichte der DDR. In: Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (Hrsg.) *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, 17–30.
- Lindenberger, Thomas 1999a: Der ABV als Landwirt. Zur Mitwirkung der Deutschen Volkspolizei bei der Kollektivierung der Landwirtschaft. In: Ders. *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln etc. 167–203.
- Lindenberger, Thomas 1999b: Die Diktatur der Grenzen. In: Ders. *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln etc. 19–31.

- Lüdtke, Alf 1997: Sprache und Herrschaft in der DDR. Einleitende Überlegungen. In: Lüdtke, Alf – Becker, Peter (Hrsg.) *Akten. Eingaben. Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag*. Berlin, 9–18.
- Lüdtke, Alf 1998: Die DDR als Geschichte. *Aus Politik und Zeitgeschichte* 36. 3–16.
- Merl, Stephan 1997: Staat und Konsum in der Zentralverwaltungswirtschaft. Russland und die ostmitteleuropäischen Länder. In: Siegrist, Hannes et. al. (Hrsg.) *Europäische Konsumgeschichte*. Frankfurt a. M., 205–241.
- Meuschel, Sigrid 1993: Überlegungen zu einer Herrschafts- und Gesellschaftsgeschichte der DDR. *Geschichte und Gesellschaft* 19. 5–14.
- Mooser, Josef 2000: Das Verschwinden der Bauern. Überlegungen zur Sozialgeschichte der „Entagrarisierung“ und Modernisierung der Landwirtschaft im 20. Jahrhundert. In: Münkel, Daniela (Hrsg.) *Der lange Abschied vom Agrarland. Agrarpolitik, Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft zwischen Weimar und Bonn*, Wallstein Verlag, 23–35.
- Niethammer, Lutz – von Plato, Alexander – Wierling, Dorothea 1991: *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR. 30 biographische Eröffnungen*. Berlin
- Osmond, Jonathan 1996: Kontinuität und Konflikt in der Landwirtschaft der SBZ/DDR zur Zeit der Bodenreform und der Vergenossenschaftlichung, 1945–1961. In: Bessel, Richard – Jessen, Ralph (Hrsg.) *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 137–169.
- Pollack, Detlef 1997: Die konstitutive Widersprüchlichkeit der DDR. Oder: War die DDR-Gesellschaft homogen? *Geschichte und Gesellschaft* 24. 110–131.
- Ritter, Gerhard A. 2002: Die DDR in der deutschen Geschichte. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 2/50. 171–200.
- Sabrow, Martin 2000a: Einleitung: Geschichtsdiskurs und Doktringesellschaft. In: Ders. (Hrsg.) *Geschichte als Herrschaftsdiskurs. Der Umgang mit der Vergangenheit in der DDR*. Köln etc. 9–35.
- Sabrow, Martin 2000b: Planprojekt Meistererzählung. Die Entstehungsgeschichte des „Lehrbuchs der deutschen Geschichte“ In: Ders. (Hrsg.) *Geschichte als Herrschaftsdiskurs. Der Umgang mit der Vergangenheit in der DDR*. Köln etc. 227–286.
- Schier, Barbara 2001: *Alltagsleben im „sozialistischen Dorf“. Merxleben und seine LPG im Spannungsfeld der SED–Agrarpolitik 1945–1990*. Münster etc.
- Weber, Hermann 1993: *Die DDR 1945–1990*. München, 2. Ausg.
- Wolle, Stefan 1997: Herrschaft und Alltag. Die Zeitgeschichtsforschung auf der Suche nach der wahren DDR. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 26. 30–38.
- Wolle, Stefan 1998: *Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989*. Berlin
- Zwahr, Hartmut 1994: Kontinuitätsbruch und mangelnde Lebensfähigkeit. Das Scheitern der DDR. In: Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (Hrsg.) *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, 554–557.